

כנס מחקרי חברון ויהודה

דברי הכנס החמישי

קובץ מאמרים בעקבות הכנס החמישי
שהתקיים בקרית ארבע-חברון ביום ז' סיון תשע"ה

עורכים: יורם אלמכיאס ומוריה פרג'ון

הוצאת מדרשת חברון, קרית ארבע-חברון, תשע"ו 2016

תגליות חדשות מימי בית שני בתל חברון

דוד בן-שלמה, אוניברסיטת אריאל

מבוא

תל חברון הוא אתרה של אחת הערים המבוצרות החשובות בהר המרכזי בתקופת הברונזה. בתקופת הברזל הייתה חברון העיר השנייה בחשיבותה ביהודה לאחר ירושלים, ולמעשה עד ימינו היא העיר החשובה בדרום יהודה. אתר תל חברון, המכונה בטעות 'תל רומיידה', יושב על שלוחה נמוכה יחסית שבתחתיתה מעיין (עין ג'דידה), כקילומטר ממערב למערת המכפלה. שם המעיין במקורות ערביים לפני המאה ה-19 הוא 'עין חבר', והוא משמר את שם האתר המקראי. האתר אינו שוכן במיקום אסטרטגי במיוחד ואינו שולט על סביבתו, וברור כי הסיבה למיקומו היא הקרבה למעיין, בדומה למיקומה של עיר דוד - ירושלים המקראית - השוכנת על שלוחה בסמוך למעיין הגיחון. גודל התל עד 70 דונם לערך, אולם נראה שגודל האתר המקראי היה קטן יותר, ועמד על 28-40 דונם לערך בסך הכול.

חברון אינה מוזכרת בטקסטים חיצוניים, אולם חשיבתה בסיפורי המקרא רבה. במקרא מצוינים עתיקות העיר - "שָׁבַע שָׁנִים נִבְנְתָה לְפָנַי צֶעַן מִצְרָיִם" (במדבר יג, כב) - היותה מקום מושבם של 'הענקים' וכי דוד מלך בה שבע שנים לפני כיבוש ירושלים. בפרשת מערת המכפלה (בראשית כג) מתואר שדה עפרון החתי אשר בחר אברהם לחלקת הקבורה של האבות כנמצא מחוץ לעיר המיושבת בחברון. ככלל, נראה כי העיר חברון השתרעה על פני שטח די גדול והייתה מחולקת לאזורים או לרבעים, ומכאן שמה השני - 'קריית ארבע'. ביצור חברון מיוחס לרבעים, והיא מוזכרת גם ברשימות ערים המיוחסות לסוף תקופת הברזל. חברון אף הייתה אחת מערי הלויים ביהודה.

בתקופה הפרסית וההלניסטית הקדומה היה אזור חברון והר חברון חלק מפחוות אדומאה. בימי החשמונאים נכבשה חברון בידי יהודה המקבי מידי האדומים והוא פגע במגדליה ובמבצריה, ובימי המרד הגדול הוחרבה העיר בידי אספסיאנוס. המבנה המונומנטלי של מערת המכפלה וכן אתר אלוני ממרא בחברון משויכים על פי סגנון הבנייה לימי הורדוס, ועם זאת מפעלי בנייה של הורדוס או של בניו בחברון אינם מוזכרים בפירוש בכתבי יוסף בן מתתיהו. בכל מיני טקסטים מהתקופה הביזנטית והערבית הקדומה מתועדים ביקורי

צליינים יהודים ונוצרים בחברון ובמערת המכפלה. למן התקופה העות'מנית נעשה התל לשטח חקלאי של כרמי זיתים.

תל חברון נחפר בעבר על ידי משלחת אמריקנית בניהול פיליפ האמונד בשנים 1964-1966,¹ וב-1984-1986 על ידי משלחת מאוניברסיטת תל אביב וקמ"ט ארכיאולוגיה בניהול אבי עופר.² חפירות אלו נעשו במספר רב של שטחי חפירה ברחבי התל. ב-1998 חפר יובל פלג מקמ"ט ארכיאולוגיה חפירה קטנה בשולי התל, בקבר עשיר מתקופת הברונזה המאוחרת.³ ב-1999 נערכה חפירה נוספת על ידי רשות העתיקות בניהול עמנואל אייזנברג בשוליים הצפוניים-מערביים של התל. תוצאות חפירות אלו, שפורסמו עד כה רק בחלקן, מצביעות על שהאתר היה מיושב ומבוצר בתקופת הברונזה הקדומה ב-ג והברונזה התיכונה ב-ג. כמו כן שרידים ארכיטקטוניים ניכרים נתגלו מתקופת הברזל ב-2-3 ומהתקופה ההלניסטית והביזנטית, ואילו שרידים דלים יותר נתגלו מתקופת הברונזה המאוחרת, הברזל א, הרומית והמוסלמית. תוואי החומה, הבנויה אבני גויל גדולות ('קיקלופית') ומתוארכת לתקופת הברונזה התיכונה ב-ג, נחשף בצפון-מערב התל ובדרומו-מזרחו, והוצע כי גודל העיר בתקופה ההיא היה כ-35 דונם.⁴ ביצורים מתקופת הברזל טרם פורסמו, אך כנראה נחפרו על ידי האמונד ועופר בדרום התל. עם זאת באשר לחברון של ימי בית שני לא היה ברור אם מיקום העיר היה בתל או שעבר לסביבות מערת המכפלה, בנחל חברון, בשטח העיר העתיקה של חברון בימינו.

החפירות החדשות

בשנת 2014 חודשה החפירה באתר כהכנה להקמת פארק ארכאולוגי בתל.5 החפירה,

1 האמונד, 1965; האמונד, 1966; האמונד, 1968; צ'אדוויק, 2005.

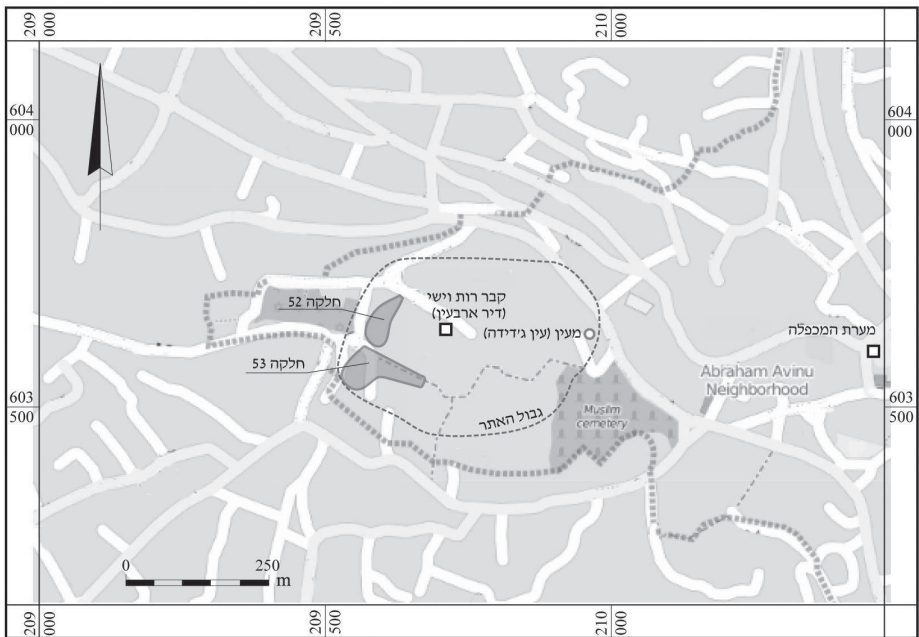
2 עופר, תשמ"ו; עופר, תשמ"ח; עופר, 1992.

3 פלג ואייזנשטט, 2004.

4 אייזנברג, תשע"ב; אייזנברג ונגורסקי, 2002.

5 בחודשים ינואר-יולי וספטמבר-אוקטובר 2014 נערכו שתי עונות חפירה בתל חברון (תל רומיידה). החפירות, שנערכו בקרקעות בבעלות יהודית, היו מטעם רשות העתיקות ואוניברסיטת אריאל ובמימון משרד השיכון. את החפירות ניהלו עמנואל אייזנברג ודוד בן-שלמה בסיוע פ' איל וא' נגר (ניהול שטחים), ר' אבו-חליף ו' אלעמור (מנהלה), ב' אמרה (מפעיל ציוד כבד), א' האג'יאן ומ' קונין (סרטוט ומדידות), א' פרץ (ציילום שטח) וחברת Sky View (ציילום אוויר). בחפירות עבדו פועלי חברת כוח אדם, ובעיבוד הממצא מסייעים א' כהן (שימור ממצא), ת' לוי (רפאות), א' דובובסקי (ציור ידני), א' הרוש (ציור ממוחשב) ת' אפלבוים (ציילום ממצא), ג' רוזנברג (תכנות), ר' בר-נתן (קרמיקה מאוחרת), י' פרחי (מטבעות ומתכות), ד' וינשטוב (אפיגרפיה), א' אקרמן (גאומורפולוגיה) מ' הימן (תיעוד טרסות קדומות-GPS) וע' אליהו ונ' יהלום-מאק (חפירה ואנליזת כבשן טיח).

שניהלנו עמנואל אייזנברג ואני, נערכה בשני שטחים הנמצאים בשולי התל (שטח 52 ו-53). שטח 52 נמצא בשוליים המערביים של תל חברון, בסמוך לבית הקברות הקראי; גודלו 1.8 דונם לערך. השטח צר מאוד בחלקו הצפוני-מזרחי, והוא מתרחב לכיוון מערב. רוב השטח מאופיין בתלילות גבוהה של מדרגות סלע ואינו נוח לבנייה. השטח שכן מחוץ לתחום העיר המבוצרת. שרידי הבנייה שנחשפו בשטח זה, בעיקר מהתקופה הרומית הקדומה, היו דלים ביותר והשתמרותם גרועה. עיקר החפירה נערכה בשטח 53, הנמצא בשוליים הדרומיים-מערביים של תל חברון ובצמוד לשטח 52 מדרום. גודלו 4.5 דונם לערך; חלקו המערבי (A53) רחב יותר ושטוח, ואילו חלקו המזרחי, הצמוד לתוואי החומה המקראית שנחשפה בחפירות קודמות, צר יותר ותלול כלפי מזרח. בחלק המזרחי התחתון נחשף הביצור מתקופת הברונזה התיכונה ב והברזל ב לאורך עשרות מטרים, ואילו בחלק העליון נחשף רובע מגורים ותעשייה מהתקופה הרומית הקדומה.

איור 1: החפירות החדשות בתל חברון: מפת האזור.

סביבת החומה של תקופת הברונזה והברזל

בקצה הדרומי-מזרחי של השטח (B53), הנמוך בשישה מטרים משאר השטח, נחפר ונחשף שטח לאורך הביצור הקדום, מצדו החיצוני, לאורך כולל של כ-60 מטרים רצופים. תיארוך החומה לתקופת הברונזה התיכונה ב הוברר על ידי חפירתה בצד הצפוני של האתר מצדה הפנימי וחשיפת רצפות נושאות ממצא הניגשות אליה (חפירות ע' אייזנברג, 1999).⁶ החומה בנויה על הסלע ודומה מאוד לחומת הברונזה התיכונה שנחשפה בעיר דוד (וכן באתרים אחרים בהר, כגון בשכם ובשילה).⁷ השטח שממזרח לחפירה החדשה כולל קטע חומה ומגדל אשר חשף האמונד וריבוע שחפר עופר. בשטח שנחפר ב-2014 נחשפה חומת הברונזה התיכונה עד לגובה של שבעה נדבכים או ארבעה מטרים. במפלס התחתון של שטח החפירה נתגלו קיר תמך וחלקלקה אשר נבנו לאורך קו החומה מתקופת הברונזה התיכונה, במרחק של כשני מטרים ממנה. החרסים המאוחרים ביותר מתוך מילוי קיר התמך וחלקלקה מתוארכים לתקופת הברזל ב-2-3 (המאה ה-7-8 לפנה"ס). בסביבת החומה והביצור הברזלי נתגלה חותם טביעה עם השם 'לשפטיהו סמך'. טיפוס החותם נפוץ בתקופת הברזל ב-2-3, ושני השמות נזכרים פעמים מספר במקרא ובאפיגרפיה.

אזור המגורים והתעשייה מימי בית שני

באזור העליון בשוליים הדרומיים-מערביים של התל נתגלה רובע מגורים ותעשייה מימי בית שני, והאלמנטים העיקריים בו הם רחוב מדורג המוביל לברכה גדולה (המזוהה כמקווה טהרה), מבני מגורים הבנויים משני צדדיו, מקווה טהרה גדול נוסף ואזור של בית יוצר כלי חרס ומתקנים לייצור יין ושמן. השטח נבנה בצפיפות ומראה תכנון מדוקדק, הבא לידי ביטוי בשלושה שלבי בנייה מהתקופה הרומית הקדומה (שלב 3-5), שהשלב האמצעי שבהם השתמר בצורה הטובה ביותר. על פי הממצא, הכולל בין היתר כלי חרס, נרות, כלי אבן, זכוכית, מתכות ומטבעות, שלבים אלו מתוארכים לתקופה הרומית הקדומה ולתקופה ההרודיאנית. לא נמצאו בחפירה בחלק העליון של שטח 53 שרידים ארכיטקטוניים מתקופת הברונזה והברזל; היא נמצאת בוודאות מחוץ לתחום העיר המקראית המבוצרת.

6 אייזנברג, תשע"ב, עמ' 26-29.

7 רייך ושוקרון, 2002.

איור 2: תל חברון: הרחוב המדורג מימי בית שני בשטח העליון, מבט מדרום (צילום: אסף פרץ).

איור 3: תל חברון: חדר מטבח עם כלים על הרצפה השרופה, מבט מדרום (צילום: דוד בן-שלמה).

התקופה החשמונאית

ראשית הבנייה בשטח זה הייתה כנראה בתקופה החשמונאית או קודם לכן, אולם שרידי הקירות מתקופה זאת הם מועטים. ממזרח לרחוב המדורג נמצא קיר רחב, והוא נחפר בעבר על ידי עופר. קיר זה ממשיך לפנים העיר, והתווספו אליו עיבויים או קירות תמך בשלבים מאוחרים. החרסים המאוחרים ביותר במילוי הנסמך לתחתית הקיר היו מהתקופה החשמונאית. נראה כי הקיר המסיבי נבנה בתקופה ההיא, ואולי אף נשען על קיר קדום יותר (ייתכן שמתקופת הברזל). אפשר להציע כי בתקופת הברזל היה כאן מגדל

ששימש חלק מביצורי העיר, בדומה למגדל שבשטח 53 התחתון (האמונד, שחפר גם בשטח זה, הציע כי הקיר שייך למגדל מתקופת הברונזה). מיקום מגדל במקום זה מתאים להמשך תוואי החומה, העובר מעט צפונה מגבול שטח החפירה.

שלב בנייה קדום זה כולל גם שרידי מתקנים מטויחים שנבנו על גבי הסלע. הם לא נחפרו חפירה מלאה, שכן השכבות העליונות לא הוסרו. בסך הכול נאסף מכלול עשיר של קרמיקה המתוארכת לתקופה החשמונאית מכל מיני מילויים, הכולל קנקנים, פכים, סירי בישול, קדרות, קערות ונרות. קשה לתארך שלב זה במדויק, כיוון שלא נחשפו רצפות השייכות אליו. כמו כן נמצאו כמה מטבעות מהתקופה, כולל פרוטות של אלכסנדר ינאי. התקופה ההלניסטית הקדומה (המאה ה-2-3 לפנה"ס) מיוצגת על ידי מטבעות מספר ושברי כלי חרס מועטים בלבד. ייתכן שייצוג דל זה מעיד שהתרחבות האתר ובנייתו מחדש החלו בימי החשמונאים, לאחר כיבוש העיר מידי האדומים.

התקופה הרומית הקדומה - הרחוב ומבני המגורים

התקופה העיקרית המיוצגת בשטחי החפירה היא הרומית הקדומה. כאמור, מתקופה זאת הוגדרו שלושה שלבי בנייה השומרים על תכנית כללית אחידה למדי. מהשלב הקדום לא נחפר שטח גדול, שכן שרידי השלב העיקרי, שהשתמר היטב, לא הוסרו. על פי מכלולי כלי חרס מהמילוי שמתחת לרצפות ובבור גדול בשטח 52, ייתכן שיש לתארך שלב זה לימי הורדוס. בשלבי הבנייה הראשונים נבנה הרחוב המדורג אשר הוביל למקווה המזרחי, שהיה בשימוש בתקופה זאת. המדרגות רוצפו בלוחות אבן גיר, ולוחות הגיר כוסו בשכבת חוואר חרסיתית. מתחת למדרגות עברה תעלה רחבה ומטויחת בטיח עבה, שכוסתה בלוחות אבן. הרחוב קישר את אזור היישוב הממוקם בלב התל לאזור הברכות והמתקנים. במפלסים המדורגים, הבנויים מאבנים בינוניות ומכוסים טיח (שלא נשתמר ברובו), שולבה תעלת מים צרה, ארוכה ומטויחת, שנחפרה לאורך 25 מ' ויותר. התעלה חתוכה על ידי מבנה שנבנה בשלב שאחריה וחרב בשרפה.

בשלב הבנייה העיקרי (שלב 4), המתוארך כנראה לימי בניו של הורדוס ועד לימי המרד הגדול, נבנו משני צדי הרחוב המדורג בתי מגורים, והם השתמרו בחלקם. המבנה שממזרח לרחוב כולל שניים-שלושה חדרים קטנים, ומאחר שמפלס הרצפה קרוב ביותר לפני השטח, נשתמרו הקירות השתמרות חלקית לגובה נדבך יחיד וכן חדר אחד או שניים, שקירותיהם היו בנויים כנראה מאבנים די גדולות וכללו שני שלבי ריצוף: רצפת טיח (שקנקן שקוע נמצא בה ורופא בשלמותו), ומעליה רצפת אבן (שכנראה שייכת לשלב

המאוחר ביותר בתקופה, שלב 3). ממערב לגרם המדרגות נחפר מבנה שלם יותר, הכולל לפחות ארבעה חדרים, אולם רוב קירותיו החיצוניים לא נשתמרו עקב בניית השלב הסופי של ימי בית שני. נראה כי הבית נבנה בצמוד לרחוב המדורג ועל שפתה הצפונית של ברכת המקווה. המבנה כולל חדר קטן או מסדרון עם פתח לכיוון גרם המדרגות (רצפת חדר זה לא השתמרה). בסמוך אליו היה חדר קטן, שגודלו 2.5×2.5 מ' לערך, וירדו אליו בשלוש מדרגות (חדר 2159). החדר, שהיה כנראה המטבח של הבית, השתמר בשלמותו עם שכבת שרפה וממצא של כלים שלמים: 14 קערות ושברי קערות רבים, שלושה סירי בישול בכל מיני גדלים, כן גלילי, קדרת בישול, פך ובו גרעיני זיתים שרופים, פכית וכן שברי כלי חרס רבים. במפלס הגבוה יותר נמצאו קנקנים מספר, אולם אף לא אחד מהם רופא בשלמותו. תקרת החדר הייתה כנראה מעץ, שכן על הרצפה נמצאו כמה מסמרי ברזל גדולים; נראה כי מעליו הייתה רצפת הקומה העליונה של המבנה - ועליה היו הקנקנים. בפתח החדר נמצא גם מפתח ארכובה גדול מברזל, שנותר כנראה בחור המנעול של הדלת שנסרפה. חדר נוסף בדרום המבנה נשתמר בחלקו עקב בנייה מאוחרת, ונחפרה בו שכבת רצפה ואבנים ממוזות הדלת. שכבת אפר שחור נתגלתה גם על הרצפה שממערב למבנה, ונראה שסיום שלב זה באתר, שלווה בהרס בשרפה, קשור להרס העיר בידי אספסיאנוס בשנת 68 או בשנת 69 לספירה, או למעשה בידי קריאליס (Cerialis), מפקד הלגיון החמישי, שפעל תחת פיקודו של אספסיאנוס בימי המרד הגדול.

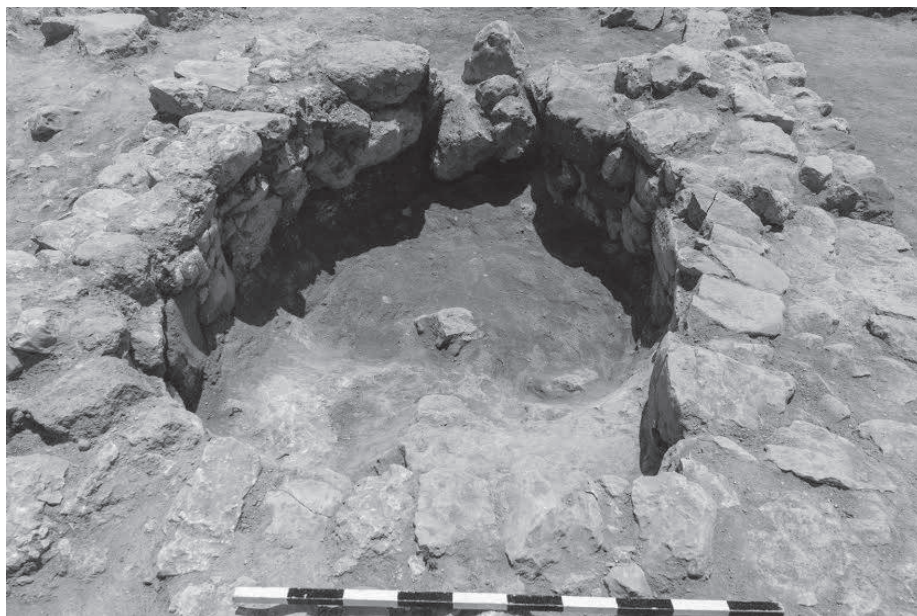
איור 4: מכלול כלים מרופאים מחדר המטבח (צילום: תומר אפלבוים).

בית היוצר ואזור התעשייה

ממערב למבני המגורים נפרס אזור התעשייה, אשר מוקם בשולי העיר ונחפר בו כבשן לכלי חרס שתכניתו אובלית. תא הבעירה שהיה חצוב בסלע השתמר, בשונה מרצפת הכלים ומתא הצריפה. בצמוד לכבשן נמצא תא ובו שברי כלים שרופים. מצפון לכבשן היה מבנה ששימש את בית היוצר ובו שניים-שלושה חדרים שרצפתם מרוצפת באבנים שטוחות. החדרים שוחזרו על פי בסיסי הקירות וסימני החציבה בסלע. בצמוד למבנה ממערב ומדרום הייתה סדרת ברכות מטויחות ורדודות בכמה גדלים; האחת השתמרה בשלמותה, וגודלה 6×5.6 מ' לערך. הברכות הרדודות התנקזו בעזרת תעלות מטויחות לסדרה של שלוש ברכות עמוקות יותר, המחוברות זו לזו בתעלות מים מטויחות; גודלן היה 2.6×2.4 מ' (0.2 מ' עומק), 1.35×0.85 מ' (0.6 מ' עומק) ו- 2.9×2.4 מ' (1.85 מ' עומק). אל תחתית הברכה האחרונה ירדו שני גרמי מדרגות צרים. הברכה האחרונה חוברת גם לבור מים גדול חצוב (שלא נחפר), ובשלב הסופי גם אל המקווה המערבי. כ-50 מ' צפונית-מערבית לברכה, בשטח 52, נחפר מפלס ונמצאו בו לבנים צרופות סיגי קרמיקה, כלים מעוותים ומכלול כלי חרס עשיר המתוארך לתקופה הרומית הקדומה. נראה שאזור זה כולו היה קשור לייצור כלי החרס ולהכנת הטין, וסדרת הברכות הנעשות עמוקות יותר נועדה לטיוב הטין שזרם עם המים, בדומה למשל לברכות בית היוצר ההרודיאני בבנייני האומה בירושלים.⁸ חברון נותרה מרכז חשוב לייצור כלי חרס בארץ ישראל עד התקופה המודרנית.

בחלק הדרומי-מערבי של השטח נחפרה סדרת מתקנים חצובים בסלע, הכוללת בית בד ושתי גתות גדולות - שבהן משטח דריכה מטויח שגודלו 6×6 מ' לערך, בור איסוף ובור מים מטויח. באחת הגתות נעשה שימוש חוזר, כנראה בתקופה הביזנטית, שכן בשכבה העליונה נמצאו שרידי פסיפס לבן. ייתכן שמתקני בית הבד היו בתוך מבנה, אולם הוא לא השתמר. על פי הממצא וסגנון הבנייה, המתקנים מתוארכים לתקופה הרומית הקדומה או ההלניסטית, אולם אי-אפשר לשייך מכלולי ממצא לשלב זה בוודאות, שכן המתקנים נחצבו בסלע ומולאו אדמת גן בשלב שבו כוסה האתר בטרסות.

איור 5: תל חברון: הכבשן האובלי באזור התעשייה בשוליים המערביים של התל (צילום: אסף פרץ).

המקוואות

האלמנטים הארכיטקטוניים החשובים והמעניינים באזור הפעילות של ימי בית שני בתל חברון הן שתי ברכות מדורגות, גדולות, המזוהות כמקוואות טהרה. הרחוב המדורג הוביל אל המקווה המזרחי. אלמנט זה כולל ברכה חצובה בסלע בממדים של 4.5×8 מ' ובעומק מרבי של 3.2 מ'. הברכה הוזנה מתעלה עבה ומטויחת שמוקמה בחלק המערבי, העליון, של הברכה. בסמוך אליו נמצא פתח של בור, המעיד אולי על חלל נוסף שהיה מחובר לברכה ושימש לאגירת המים. גרם המדרגות בכניסה לברכה חולק על ידי מעקים לשלושה גרמי מדרגות - שניים שווים ברוחבם והשלישי, הדרומי, צר יותר. קירות המעקים וכן המדרגות בנויים מיציקת אבנים ומשכבות טיח לבן. המדרגות וקירות הברכה מכוסים שכבות מספר של טיח לבן, עבה ומוחלק.

כיוון שפתח ההזנה נמצא חסום ובוטל על ידי קיר של שלב בנייה מאוחר, ולא הייתה כניסת מים אחרת, נראה כי המקווה לא היה בשימוש כבר בתקופה הרומית הקדומה (וכנראה בשלב זה נבנה המקווה המערבי). בתקופה הרומית המאוחרת נעשה שימוש חוזר בברכה זאת, והיא הייתה לברכה קטנה יותר ומקורה (ראו להלן), והקיר ההיקפי שסביב הברכה

שייך לשלב זה.

המקווה המערבי דומה בתכניתו למזרחי והשתמר טוב יותר ממנו, והוא כולל גם חלל מקורה חצוב בסלע שגודלו 7×7 מ' לערך, המחובר בשני פתחים חצובים לברכה פתוחה בגודל 6×7 מ' לערך ובעומק של 3 מ' לפחות. רצפת הברכה טרם נחשפה ופירת המתקן עוד לא הסתיימה, אולם ההנחה היא כי המדרגות המשיכו עד לחלל החצוב ואולי אף לתחתיתו. הכניסה לברכה הפתוחה הייתה מדרום מערב דרך משטח מרוצף שהוביל לגרם מדרגות משולש, המופרד על ידי שני מעקים נמוכים, בדומה למקווה המזרחי. החלק התחתון של המדרגות חסום על ידי קיר שנבנה בשלב המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת וטרם הוסר בחפירה.

אף שלברכות מים מטיוחות היו מגוון שימושים בימי בית שני (אגירת מים, רחצה שאינה פולחנית, תעשייה), נראה שאת הברכות בתל חברון יש לזהות כמקוואות טהרה המעידים על נוכחות יהודית במקום. זיהוי המתקן כמקווה עולה מאופי גרם המדרגות המטיוחות (14 מדרגות בסך הכול), היורד עד רצפת הברכה, והמעקים המחלקים אותו. לו היה המתקן מאגר מים, לא היה כל היגיון לחצוב מדרגות רחבות היורדות עד התחתית, דבר הכרוך במאמץ רב, מקטין את נפח המתקן הקטנה ניכרת וכן מקשה ביותר על שאיבת המים ממנו. הגימור המעוגל, המוחלק, של הטיח שעל קירות הברכה ועל מעקי המדרגות מעיד על התחשבות בטובלים הרבים היורדים ועולים עליהן עירומים. החללים הסגורים הגדולים המחוברים לברכות המדרגות היו חלק בלתי נפרד מהמקווה, וככל הנראה שימשו אף הם לטבילה. הלכך קיומם אינו מצביע בהכרח על שימושם כאוצר – מאגר מי גשמים המחובר לברכת הטבילה של המקווה, מזריע את המים בברכה ומאפשר מבחינה הלכתית למלא אותם מחדש במים שאובים.

מקוואות דומים שבהם גרם מדרגות כפול, כנראה להפרדת הנכנסים לטבילה במקווה והיוצאים ממנה, ידועים היטב מהתקופה ההרודיאנית בעיקר בירושלים וסביבותיה, וכן באלון שבות, בח'רבת הלאל, בביר איג'דה ('חמאם שרה') ובאתרים נוספים בהר חברון.⁹ עם זאת רוב המקוואות קטנים יותר וביתיים. כמו כן מוכרים המקוואות הגדולים ביריחו ובקומראן. ואולם מקוואות שבהם גרם מדרגות משולש הם נדירים ביותר, ומקוואות דומים נחפרו עד עתה רק בקומראן.¹⁰ ייתכן שההפרדה הנוספת קשורה בהיות חברון עיר לויים וכהנים (עיר מקלט) ובהפרדה לכמה רמות טומאה וטהרה, או אולי קשורה לאוכלוסייה האדומית באזור. ייתכן גם כי גודלם של המקוואות בתל חברון קשור לשימושם את עולי

9 ראו רייך, תשע"ג, עמ' 185-188: עמית ואדלר, 2010.

10 ראו רייך, תשע"ג, עמ' 164-175.

הרגל הרבים שהגיעו למערת המכפלה הסמוכה. יש כמה קווי דמיון בין האתר בקומראן לממצא בתל חברון מעבר לברכות המדרגות הגדולות שבהן גרם מדרגות משולש, שחלק מהחוקרים מפרשים אותן כמקוואות ציבוריים - השימוש הנרחב בתעלות מים ארוכות העוברות מתחת לרצפות או באזורים אחרים ומשמשות לניקוז מי הגשמים ולאגירתם בכמה ברכות ובורות מים, וכן הימצאות מתקנים לייצור כלי חרס בקרבת מקום.

איור 6: תל חברון:
המקווה המזרחי; מבט
מדרום-מערב (צילום:
אסף פריץ).

איור 7: תל חברון:
המקווה המערבי
בדרום-מערב תל
חברון; מבט מצפון-
מזרח. במרכז נראה
קיר מהתקופה
הרומית המאוחרת
המבטל את המדרגות
(צילום: אסף פריץ).

שלב הבנייה הסופי - בין המרידות

שלב הבנייה האחרון באזור העירוני של תל חברון בימי בית שני מאופיין בהמשך שימוש חלקי בחלק מהמתקנים לעומת בניית כמה אלמנטים חדשים. הרחוב המדורג המשיך להתקיים, מרצפותיו תוקנו בכמה מקומות ודירוגו יושר בעזרת מילוי והיה לשיפוע. הריצוף נמשך מערבה, וכיסה וביטל את מבנה המגורים של השכבה הקודמת. מעל המבנה, ממערב, השתמרו קירות מבנה משלב זה וכמה קטעי תעלות ניקוז מתחת לריצוף; מרבית המבנה לא נשתמרה עקב קרבתו לפני השטח. נראה כי בשלב זה יצא הכבשן מכלל שימוש וכוסה במילוי; עם זאת הברכות המטויחות או לפחות חלקן עדיין תפקדו - אולי בשימוש אחר. כן נחפר שביל מרוצף שהוביל לבור מים גדול בקרבת הברכות, שהוזן מכמה תעלות. נראה כי בשלב המאוחר החליף המקווה המערבי את המקווה המזרחי, שיצא מכלל שימוש, וגם אליו היה שביל גישה מאזור המגורים העיקרי. שלב בנייה זה מתוארך על ידי כלי חרס ומטבעות לימים שלאחר המרד הגדול (כולל מטבע של המרד שנמצא בתשתית הרצפה), כנראה לתקופה שבין המרידות. במילוי מאוחר נמצא גם מטבע דינר ירושלמי מימי מרד בר כוכבא. ממצאים אלו מצביעים על המשכיות היישוב בתל חברון לאחר המרד הגדול, כולל שימוש במקוואות ציבוריים.

כאמור, הממצא הקרמי מימי בית שני כולל מכלול גדול של כלי חרס מהתקופה החשמונאית ועד מרד בר כוכבא. כמו כן נמצאו כמה מטבעות מימי הורדוס ובניו, חצי שקל צורי מכסף וכן שברי כלי אבן, ובהם ספלי מזידה, קערות, אגנים וקדרות גדולות (כלי 'קלל'). חרסים רבים נמצאו בשטח 52, שהשתמרות המבנים בו לא הייתה טובה, ובהם כמות גדולה יחסית של שברי אמפורות שלהן ידיות כפולות, המכונות גם 'דמויות אמפורות קוס', המחקות אמפורות יין שיוצרו בתקופה קדומה באי היווני קוס. הן רוכזו בעיקר בבור אשפה גדול המתוארך לימי הורדוס או מעט אחר כך. על פי כמה בדיקות פטרוגרפיות נראה שרוב האמפורות הללו מחברון יוצרו בסביבת העיר ואינן מיובאות. כמו כן נמצאו באתר כמה קנקני אגירה מטיפוס 'קנקן הארכיב', שבסיסן שטוח וכוסו בקערות שנקשרו לידידות נקב בכתף הכלי. קנקנים כאלה נפוצים בחורבת קומראן ובסביבתה ונדירים באתרים אחרים. עובדות אלו מחזקות את חשיבות העיר כמרכז לייצור קרמיקה ביהודה.

אזור 8: שברי כלי אבן גיר מתל חברון (צילום: תומר אפלבוים).

התקופה הרומית המאוחרת

לאחר פער של 100-150 שנים לערך, שלב הבנייה של התקופה הרומית המאוחרת כולל שימוש מחודש בגת הדרומית, שכוסתה פסיפס לבן, ובשני המקוואות, אשר הומרו לברכות מים מקורות. במקווה המזרחי נבנה קיר מסיבי מאבני גזית גדולות על גבי המדרגות שהוליכו לתחתית הברכה ובהיקפה; בנייה זאת הקטינה את ממדי הברכה (4.5×5.7 מ') ותמכה בשלוש קשתות - שלא השתמרו - שנשאו את קירוי הברכה. גם במקווה המערבי נבנה קיר דומה, נושא קשתות, אך הוא השתמר טוב יותר. אפשר לראות בו בבירור שלוש אומנות שתמכו בקשתות ונבנו מלוחות אבן רחבים, מאבנים קטנות ומטיח אפור, וכוסו טיח בהיר ומוחלק. בפינה הדרומית של הברכה נבנו בשלב זה מדרגות חלופיות שירדו עד תחתית הברכה (המוקטנת). נראה כי בשלב זה גם נחצב בראש הברכה החצובה, הסגורה, פתח עגול בקוטר 0.5 מ' לערך, ובכך עשו אותה לבור שאיבה. כמו כן במפלס התחתון, המזרחי ביותר בשטח, נחפרו שרידי מבנה - כנראה מהתקופה הביזנטית - שנסמך על החומה של תקופת הברונזה התיכונה והברזל ב מבחוץ; המבנה כלל מטחנה מאבן בזלת ואולי מתקן ששימש תנור לאפיית לחם. בשטח 52, ממערב, נחפרו שני קברי ארגז המתוארכים אף הם לשלב זה. שלב בנייה זה מתוארך לתקופה הרומית המאוחרת ואולי עד התקופה הביזנטית הקדומה,

המאה ה-3-4 לספירה, על פי מכלול גדול יחסית של כלי חרס ממילויים ומרצפות, כלי זכוכית ומטבעות מספר, בעיקר ממילויים. ממצאים מעניינים נוספים מתקופה זאת כוללים שבר נר גדול עם עיטור מסוגנן של ציפור, כלי מיניאטורי מעופרת שעליו כיתוב בלטינית ובקבוק זכוכית שלם שנמצא בתוך קבר. נראה כי בתקופה זאת היה ליישוב אופי כפרי יותר וצפוף פחות משהיה בימי בית שני, ולעיקר הפעילות היה אופי חקלאי. אחר כך כוסה רוב השטח באדמת גן והיה למדרגות חקלאיות, ובמילויים המאוחרים נמצאו מעט כלי חרס מהתקופה הביזנטית והערבית. מילוי האדמה החקלאית עמוק במיוחד במדרון הצפוני-מערבי, ששם הסלע צונח בתלילות כלפי מטה לפחות 5-6 מ' (לעומת זאת בחלק המערבי של שטח 53 היה גובה הסלע כמעט בגובה פני השטח). ברור כי המדרגות החקלאיות שינו לחלוטין את מראה פני השטח הטבעיים של האתר ויצרו את התצורה הנראית כיום. בתקופה הביזנטית והלאה הייתה בנייה בעיקר בראש התל, אולי בזיקה למנזר ששכן ככל הנראה בראש התל (דיר אל-ארבעין, המכונה כיום 'קבר רות ישי'), מבנה שהמשיך להתקיים במגוון שימושים ושינויים עד התקופה העות'מנית.

סיכום

השרידים הנרחבים מימי בית שני נשתמרו היטב והם נושאים חשיבות רבה להבנת אתר חברון בעיקר בימי בית שני ובתקופה הרומית הקדומה. המבנה המונומנטלי של מערת המכפלה מיוחס אף הוא לתקופה ההרודיאנית, ונראה כי בתל עדיין המשיך להתקיים יישוב עירוני חשוב בתקופה זאת, המצביע על המשכיות היישוב באתר המקראי. אופיו היהודי של היישוב בא לידי ביטוי במקוואות הציבוריים שנבנו באתר וכן בממצא כלי האבן ובמיעוט כלי הייבוא. הממצאים החדשים מהחפירות סותרים למעשה את הטענה שהעלה לאחרונה יצחק מגן, כי בחברון ישבו בימי בית שני אדומים ששמרו על מנהגי דתם הפגנית, ולא יהודים.¹¹ נראה כי הטיפוס המיוחד של המקוואות שבהם שתי גדרות ההפרדה בגרם המדרגות אופייני לחברון ואולי אף משקף קשרים כלשהם עם האתר בקומראן; ברור תופעה זאת יצריך מחקר נוסף. התכנון המיוחד שבו הרחוב המדורג מוביל בדרך ראשית מלב האתר אל אזור המקוואות, וכן מערכת התעלות המשוכללת ששימשה לאגירת המים, מעידים על מקומם המרכזי של המקוואות באתר, וכן עולה כאן - בדומה למקרים רבים אחרים ביהודה - קשר מסוים בין מתקני טהרה למתקני תעשייה וחקלאות. עם תום תקופה זאת, בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית, נראה כי צפיפות היישוב באתר ירדה והוא היה לכפרי יותר.

רשימת קיצורים ומקורות

- אייזנברג, תשע"ב
ע' אייזנברג, 'ביצורי חברון בתקופת הברונזה',
ארץ ישראל ל (תשע"ב), עמ' 14-32.
- אייזנברג ונגורסקי,
2002
חדשות ארכיאולוגיות 114 (2002), עמ' 112-113.
- האמונד, 1965
P. C. Hammond, Hebron,
RB 72 (1965), pp. 267-270.
- האמונד, 1966
P. C. Hammond, Hebron,
RB 73 (1966), pp. 566-569.
- האמונד, 1968
P. C. Hammond, Hebron,
RB 75 (1968), pp. 253-258.
- לוי ובארי, 2011
ד' לוי, ר' בארי, 'ירושלים, בנייני האומה - דוח ראשוני',
חדשות ארכיאולוגיות 123 (2011).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1813&mag_id=118
- מגן, 2008
Y. Magen, Idumea and the Jewish Settlement
in Daroma (southern Judea) in the Roman and
Byzantine Periods, in: Judea and Samaria –
Researches and Discoveries No. 6, Jerusalem
2008, pp. 1-59.
- עופר, תשמ"ו
א' עופר, 'תל רומידה (חברון)',
חדשות ארכיאולוגיות פח (תשמ"ו), עמ' 28.
- עופר, תשמ"ח
א' עופר, 'תל רומידה (חברון)',
חדשות ארכיאולוגיות צ(תשמ"ח), עמ' 47-48.
- עופר, 1992
א' עופר, 'חברון', בתוך: א' שטרן, א' לוינזון-גלבוע, י' אבירם
(עורכים), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות
בארץ ישראל, כרך 2, ירושלים 1992, עמ' 475-478.

D. Amit and Y. Adler, The Observance of Ritual Purity after 70 C.E.: A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries,

עמית ואדלר, 2010

In: "Follow the Wise" (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine, Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness (eds), Winona Lake, Ind. 2010, pp. 121–143.

Y. Peleg and I. Eisenstadt, A Late Bronze Age Tomb at Tell Rumeidah, in: Burial Caves and Sites in Judea and Samaria from the Bronze and Iron Ages, H. Himzi, A. de Groot (eds), Jerusalem 2004, pp. 231–259.

פלג ואייזנשטט, 2004

J. R. Chadwick, Discovering Hebron: The City of the Patriarchs Slowly Yields its Secrets, BAR 31/5(2005), pp. 24–33.

צ'אדוויק, 2005

ר' רייך, מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשע"ג.

רייך, תשע"ג

ר' רייך, א' שוקרון, 'ירושלים, עיר דוד', חדשות ארכיאולוגיות 114(2002), עמ' 92–94.

רייך ושוקרון, 2002

איורים

1. החפירות החדשות בתל חברון: מפת האזור.
2. תל חברון: הרחוב המדורג מימי בית שני בשטח העליון, מבט מדרום (צילום: אסף פרץ).
3. תל חברון: חדר מטבח עם כלים על הרצפה השרופה, מבט מדרום (צילום: דוד בן-שלמה).
4. מכלול כלים מרופאים מחדר המטבח (צילום: תומר אפלבוים).
5. תל חברון: הכבשן האובלי באזור התעשייה בשוליים המערביים של התל (צילום: אסף פרץ).
6. תל חברון: המקווה המזרחי; מבט מדרום-מערב (צילום: אסף פרץ).
7. תל חברון: המקווה המערבי בדרום-מערב תל חברון; מבט מצפון-מזרח. במרכז נראה קיר מהתקופה הרומית המאוחרת המבטל את המדרגות (צילום: אסף פרץ).
8. שברי כלי אבן גיר מתל חברון (צילום: תומר אפלבוים).